

9. LES BIBLIOTEQUES

Com en totes les èpoques, un dels condicionaments de la filosofia fou la implicació dels filòsofs medievals en les estructures de la societat. Si Boeci i Cassiodor foren laics, la majoria dels filòsofs medievals foren clergues o monjos. La concepció, generalitzada a partir dels segles XVIII i XIX, segons la qual un filòsof és el qui escriu textos filosòfics l'hem de matisar quan l'apliquem a l'edat mitjana. Certament, la capacitat individual per a escriure i la decisió personal de fer-ho eren, ja en el segle XI, condicions indispensables perquè apareguessin textos filosòfics. Anselm de Canterbury n'era molt conscient, com ho demostra el fet que establí explícitament l'ordre en què volia que fossin llegides les seves obres i que vetllà per la correcció amb què havien d'ésser copiades. Això no obstant, allò que més bé caracteritza un autor dels segles IX o XI és la manera com es vinculava institucionalment amb la societat en què vivia.

Avui dia, quan pensem en un savi medieval, ens l'afiguem —seduïts per la imatge que n'ofereixen els artistes dels segles XV i XVI— com un erudit reclòs en la seva cambra de treball rodejat de tots els seus llibres. Però aquesta imatge —tan ben reflectida en el gravat de Dürer *Jeroni en la seva cambra*— ens falseja la realitat de l'escriptor medieval, almenys la del medieval anterior a l'any 1400. La imatge de l'intel·lectual que ens pinten els artistes dels segles XV i XVI és el resultat de l'evolució de la situació medieval; però no és la que hi hagué a l'inici de l'edat mitjana. És clar que Boeci tenia la seva biblioteca privada i la seva cambra particular d'estudi. Però, si interpreto correctament una observació que llegim en la *Vita Anselmi* escrita per Eadmer, Anselm no dormia en una habitació individual ni disposava de cap cambra de treball pròpia, si més no abans d'esdevenir abat. Per consegüent, no devia tenir cap biblioteca particular. A la seva disposició hi havia la que Lanfranc havia constituït en el nou monestir de Bec.

La posició dels homes d'estudi en relació amb les institucions de les quals depenien anà variant al llarg de l'edat mitjana. A la

fi, l'individu assolí un ampli marge de moviment delimitat per les dimensions de la seva biblioteca. És clar que entre monjos, clergues i laics hi havia diferències. L'extensa biblioteca de Nicolau de Cusa, fidel reflex de l'amplitud d'interessos del seu propietari, no l'hem de considerar característica dels escriptors de l'edat mitjana tardana. Revela, però, fins a quin punt l'individu podia singularitzar-se a la fi de l'època medieval. Podem dir que, en certa manera, l'individu retornava a la situació que havia estat normal —Boeci n'és un testimoni— a la fi de l'antiguitat tardana.

Fins i tot el creador més genial, quan proposa noves teories, ho fa condicionat per allò que li ofereix la tradició. Així, la filosofia crítica de Kant no hauria sorgit si la lectura de Hume no l'hagués desvetllat del «somni dogmàtic». Igualment, només entendrem els pensadors medievals si sabem quins llibres van llegir. A l'edat mitjana els llibres foren probablement més decisius en l'elaboració de teories que no ho foren en l'edat antiga i en la moderna. Certament, el Sòcrates platònic explicava el seu itinerari filosòfic seguint el fil de lectures de filòsofs presocràtics, però en el seu conjunt la filosofia antiga sorgí del context immediat dels problemes polítics del moment. Els problemes de què tractaren els filòsofs de l'època moderna sorgien dels descobriments geogràfics i científics, de les guerres de religió i de l'èxit de la comprensió matemàtica del món, com també dels trasbalsos polítics de l'època. En comparació, la filosofia medieval fou molt més llibresca. Aquest fet resultava de la situació històrica. Sovint —no sempre— cada nou pas en l'evolució cultural partia de la constatació que els textos més tradicionals i significatius es contradieien entre si en qüestions decisives. Un dels interessos bàsics de la filosofia medieval fou l'harmonització de les veus discordants en el concert de la tradició. A la base de la filosofia medieval hi ha l'experiència profunda que els grans textos de l'antiguitat es contradieuen entre si. Els pensadors se sentiren obligats a construir noves teories perquè constataren astorats, potser atemorits i tot, que les explicacions que oferia la tradició deien simultàniament «sí» i «no». No es tractava tan sols de controlar el pensament. Sembla evident que cap societat, mínimament complexa, no pot prescindir d'una comprensió de si mateixa que tingui una certa

unitat mítica, teòrica, religiosa o literària. El fet que el llibre fos més important a l'edat mitjana que no pas a l'edat antiga o moderna no vol pas dir que la filosofia medieval, apartada de la natura i mancada de consciència social, no hagués tingut contacte amb el món. Si ens ho sembla, és perquè la majoria de les exposicions de la filosofia medieval s'orienten vers les humanitats i la teologia de l'època. Això no obstant, és veritat que a l'edat mitjana la reflexió acompanyava les experiències dels lectors que volien interpretar els textos tradicionals en vista de nous fets i noves valoracions. Per a comprendre aquests processos hem de conèixer els llibres que hi havia damunt la taula d'un filòsof medieval.¹⁹

Primer de tot fixem-nos en la forma externa d'aquests llibres. A l'antiguitat els llibres eren rotlles (*volumina*), la majoria de paper. En canvi, els llibres medievals eren, gairebé tots, fulls de pergami enquadernats. L'avantatge d'aquest format era la facilitat amb què hom podia trobar un passatge i comparar-lo amb un altre. Sovint els fulls i les pàgines no eren numerades. No era, doncs, la numeració de les pàgines, sinó la divisió del text —per exemple, llibre 2, capítol 4; o bé part 1, qüestió 3, article 2— allò que permetia citar un passatge. Això reforçava la tendència a dividir el text en petites unitats, tendència que es corresponia amb una certa concepció taxonòmica de la ciència. La pretensió que el tractament científic d'un text s'havia de basar en oferir-ne una visió de conjunt, comportava que el mètode preferit consistís a dividir-lo i subdividir-lo. Hom seguia aquest principi de separació per parts (*divisio*) tant en el comentari bíblic com en un tractat de filosofia o de medicina.

Cal fer una altra remarca pel que fa al material dels manuscrits. El paper continuava essent utilitzat i fins al segle XI hom l'emprà per a documents, però no per a manuscrits. El paper havia estat descobert feia molt de temps a la Xina. Quan els àrabs conqueriren Samarcanda començaren a utilitzar-lo. Així, a través de Síria i d'Egipte, el paper arribà al sud d'Itàlia, des d'on passà

¹⁹ L. J. BATAILLON, «Les conditions de travail des maîtres de l'Université de Paris au XIIIe siècle», *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques*, 67 (1983) 417-433; L. BUZÁS, *Deutsche Bibliotheksgeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden 1975.

a Alemanya, i a l'Espanya musulmana, i posteriorment a França. El primer molí de paper d'Itàlia²⁰ començà a funcionar a la ciutat de Fabriano l'any 1276. No és cap casualitat que centres intel·lectuals com ara Bolonya, l'any 1293, i Pàdua, l'any 1340, construïssin molins de paper. A França també ho feren aviat; l'any 1338 començà a funcionar un molí a Troyes. A Alemanya el primer a fer-ho fou el de Nurenberg l'any 1390.²¹ Els molins, amb les noves tècniques de fabricació, van fer que el paper esdevingués tan barat, que sortia a compte emprar-lo per a la còpia de llibres. Així el preu dels llibres s'abaratí, la qual cosa n'augmentà el nombre. Les biblioteques medievals, en canvi, a causa del preu elevat dels llibres —un llibre valia l'equivalent de dos-cents xais, i més i tot—, en posseïen molt pocs, alguns centenars, a tot estirar un miler.²²

Els àrabs influïren, doncs, d'allò més en els materials de l'escriptura. La societat medieval, en entrar-hi en contacte i evolucionar internament, descobrí nous models que modificaren profundament la producció dels llibres. Els estudiants de les noves universitats necessitaven llibres de text. La còpia de llibres deixà d'ésser un treball exclusivament monàstic. Aplegar i copiar llibres ja no ho feien només les abadies i les escoles catedralícies, sinó que en les ciutats universitàries sorgí el llibreter que en els seus propis locals feia còpies de llibres, treball que les universitats vigilaven atentament. En els segles XIV i XV, la situació canvià, doncs, profundament respecte dels segles anteriors. En l'alta edat mitjana hi hagué intercanvis entre biblioteques de països diferents, però no eren comercials. No-

²⁰ Als Països Catalans la manufactura del paper fou iniciada a Xàtiva l'any 1150 —encara sota dominació musulmana—, a Copons (Anoia) l'any 1194, i a Ciutat de Mallorca l'any 1287.

²¹ Segons J. W. THOMPSON, *The Medieval Library*, Chicago 1939, p. 630-635.

²² K. CHRIST i A. KERN, «Das Mittelalter», dins F. MILKAU i G. LEYH (ed.), *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, Wiesbaden 1955, vol. 3/1, p. 251; P. LEHMANN, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, Munic, 1918, vol. 1; *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, Leipzig 1941-1962, 5 vol.; B. BISCHOFF, «Biblioteche, scuole e letterature nelle città dell'alto medioevo», dins *La Città nell'Alto Medioevo*, Spoleto 1959, p. 609-644; *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, Stuttgart 1966.

més Itàlia n'era una excepció: amb la caiguda de l'Imperi romà no desaparegueren els qui feien còpies de llibres i després les venien. En els altres països, el qui volia un llibre se l'havia de fer copiar o bescanviar-lo per un altre. De vegades, l'intercanvi intel·lectual es produïa molt ràpidament i ultrapassava fronteres. Bernat de Claravall lamentava que els llibres del seu adversari Abelard es difonguessin tan lluny: «Els llibres volen [...], passen d'un país a un altre» (*volant libri [...], transierunt de gente in gentem*).²³

Al marge de la predilecció de Bernat pels efectes retòrics, aquesta frase caracteritza bé el segle XII. Els segles anteriors foren més calcats. Això no obstant, no hem pas de creure que en l'alta edat mitjana no hi hagués hagut contactes entre les diverses regions. Pertànyer a l'orde benedictí, per exemple, facilitava i limitava alhora els intercanvis. Entre els monestirs hi havia intercanvi de mestres i de llibres; però també compartien la mateixa prevenció, fins l'animositat, enfront dels estudis. Les declaracions contra el saber mundà i contra la possessió de llibres no desaparegueren mai del tot. Foren pocs els monestirs que tingueren abats fundadors de tradicions culturals. Benet no fou pas un d'aquests; no fundà cap institució cultural.

Cassiodor, en canvi, després de retirar-se de la política, l'any 538, fundà quinze anys més tard, a Calàbria, un monestir orientat a tasques culturals, Vivarium, on morí força aïllat l'any 580. Probablement ell no esdevingué mai monjo, però el seu món espiritual no diferia gaire del monàstic. Fundà Vivarium quan constatà que no reeixia el seu pla de fundar una escola a Roma juntament amb el papa Agapit I. Provenia, igual que Boeci, d'una de les famílies romanes més distingides; era un historiador erudit que no tingué cap escrúpol a l'hora d'assumir el càrrec que ocupava Boeci abans d'ésser condemnat a mort. Formà la biblioteca de Vivarium amb el clar propòsit de preservar el patrimoni antic. Elaborà un pla d'estudi per als monjos que incloïa les antigues set arts liberals. Escriví un comentari als salms, *Expositio in psalterium*, en el qual fa

²³ BERNAT DE CLARAVALL, *Epistolae*, 189, dins *Opera*, J. Leclercq i H. Rochais (ed.), Roma 1977, vol. 8, p. 13; cf. J. W. THOMPSON, *The Medieval Library*, Chicago 1939, p. 636.

constants referències a la física i a la matemàtica antigues. Era un apassionat col·leccionador de llibres, organitzà un taller de còpia (*scriptorium*) i enaltí el treball dels copistes com una victòria segura sobre el diable. Es preocupà per la cal·ligrafia i la puntuació, i redactà un manual sobre ortografia. Tant teòricament com pràcticament fou el fundador de les biblioteques monàstiques medievals. En les seves *Institutiones*²⁴ indicà què havien de contenir: a més de la Bíblia i d'obres teològiques —entre les quals les d'Agustí ocupaven un lloc preferent—, tractats d'història eclesiàstica, cosmografia, geografia i literatura clàssica. Encomanà la traducció llatina de llibres grecs. També féu traduir obres gregues de medicina i exhortà els monjos a llegir els metges grecs, almenys en traducció llatina. Figuraven també en la seva biblioteca obres d'Homer, Hipòcrates, Galè, Plató, Aristòtil, Euclides, Ptolomeu i Arquimedes. D'autors llatins hi havia: Enni, Terenci, Lucreci, Varró, Ciceró, Sal·lusti, Virgili, Horaci, Sèneca, Plini, Quintilià i Macrobi.²⁵

No tenim notícies de com fou destruït el monestir fundat per Cassiodor ni del destí de la seva biblioteca.²⁶ La reconstrucció que podem fer de la biblioteca de Bobbio, un monestir del nord d'Itàlia fundat l'any 612 pel monjo irlandès Columbà, afavorida pels reis longobards, ens permet pensar que devia tenir un fons molt semblant a la de Vivarium. Tanmateix res no ens permet concloure que la biblioteca de Vivarium anés a parar a Bobbio; la llista dels llibres recomanats en les *Institutiones* devia ésser suficient perquè, fent-la servir de guia bibliogràfica, hom en formés una de semblant a la de Vivarium. Dels llibres de Cassiodor, uns anaren a Roma, a la biblioteca del Laterà, altres anaren a les biblioteques de ciutats episcopals, com és ara Pàvia, Milà, Ravenna i Verona, les quals continuaven així l'antiga tradició de vincular la biblioteca amb el temple. El *scriptorium* fou molt actiu al llarg del segle VII i és de remarcar que fins al segle X emprà el tipus de lletra irlandès i no pas el longobard.

²⁴ CASSIODOR, *Institutiones*, R. A. B. Mynors (ed.), Oxford 1937; cf. J. J. O'DONNELL, *Cassiodorus*, Berkeley 1979.

²⁵ J. W. THOMPSON, *The Medieval Library*, Chicago 1939, p. 40.

²⁶ Alguns manuscrits de Vivarium encara existeixen i són conservats a Leningrad amb la sigla Cod. Lat. Q. v. I 6.

Cal, però, no sobrevalorar l'estima que els monjos de Bobbio tenien per la cultura antiga. Quan els faltava pergami per a la còpia de llibres litúrgics —el papir començà a escassejar quan els àrabs conqueriren Egipte, l'any 634—, recorrien a pergamins que contenien literatura clàssica, n'esborraven el text i, al damunt, hi escrivien textos per a ús litúrgic. En el segle XIX hom descobrí en un d'aquests pergamins el *De republica* de Ciceró, rascat, però encara llegible.

Entorn de l'any 600, la majoria dels monestirs no tenien gaire interès per la cultura. En llurs biblioteques figuraven la Bíblia, llibres litúrgics, però cap de literatura antiga. Entre els laics persistien restes de la tradició literària clàssica. Quan a mitjan segle VI el sacerdot romà Eugipi volgué editar un recull de textos d'Agustí, utilitzà la biblioteca de Proba, una prominent dama romana.²⁷ Pels volts de l'any 590, Gregori de Tours narrava que alguns nobles de la Gàl·lia tenien esclaus perquè llegissin en veu alta i copiessin textos literaris;²⁸ despectivament parlava de nobles «lletraferits» i de funcionaris «filosofadors».²⁹

Però a la mateixa època Roma donava nous impulsos a la cultura cristiana, sobretot per mitjà de l'obra de Gregori el Gran, papa des de l'any 590 fins al 604. Gregori, membre d'una distingida família romana, renuncià a tot saber mundà i es féu monjo. El papa Pelagi II l'envià a Bizanci, on pogué conèixer la teologia oriental —la de Dionisi segurament—, però només en retingué allò que s'adeia amb els seus interessos monàstics. Les inquietuds de Gregori no eren teòriques, i les seves preocupacions no giraven entorn de la cultura antiga, esdevinguda obsoleta —i l'historiador no té per què retreure-li haver tingut aquestes preocupacions i no unes altres—. Gregori era un moralista que explicava històries miraculoses. Reprengué el bisbe de Viena del Delfinat per haver llegit en públic una poesia. Calia estudiar les arts liberals, però només per a poder

²⁷ EUGIPI, *Excerpta ex operibus sancti Augustini* (PL 62, 599-1088) (CSEL 9, 1.2).

²⁸ GREGORI DE TOURS, *Historia Francorum*, 4.31; cf. J. W. THOMPSON, *The Medieval Library*, Chicago 1939, p. 16.

²⁹ GREGORI DE TOURS, *Historia Francorum*, 6.9; cf. J. W. THOMPSON, *The Medieval Library*, Chicago 1939, p. 26.

entendre millor la Bíblia.³⁰ Gregori publicà els sermons que havia adreçat a un auditori de monjos sobre el llibre de Job: *Moralia in Hiob*. Són un exemple de lectura monàstica de la Bíblia que evita les qüestions especulatives i filològiques i se centra en allò que pot ajudar la vida espiritual i moral dels monjos. Aquesta manera monàstica de llegir la Bíblia s'allunyava de l'antiga tendència a teoritzar; no partia de l'estudi de les arts liberals; només volia ajudar a viure i facilitar el compliment de les pràctiques monàstiques. Aquest llibre fou molt llegit en l'edat mitjana: resignació, ètica monàstica, ànsia de miracles, veneració dels sants, aquests temes foren el seu llegat. Gregori feia sovint referència a Agustí, però les preocupacions de tots dos foren molt diferents. Gregori es veia davant un món que s'ensorrava; creia que es trobava davant la fi de la història. Sense perdre el temps en teories, maldava per salvar de la ira de Déu com més gent millor. Per aquest motiu donà al monjo Agustí la missió d'anar, juntament amb quaranta companys, a convertir els anglosaxons. Agustí s'endugué llibres de Roma. Al llarg dels dos segles següents molts còdexs foren enviats des de Roma cap a Anglaterra, especialment a York. El monjo Winfred, que posteriorment canvià el seu nom pel de Bonifaci,³¹ es formà en aquest ambient anglès que valorava els llibres. Les seves cartes demostren que no solament fou un polític, un cap de l'Església i un missioner entre pobles pagans; fou també un amant dels llibres. No estava familiaritzat amb la literatura romana, però escriví una gramàtica llatina, fet que demostra el seu interès per les arts liberals. Quan fou enviat a fer de missioner a Alemanya, demanà que des de la seva pàtria, Anglaterra, li enviessin llibres per tal d'omplir les biblioteques de les noves seus episcopals de Magúncia i Salzburg, i dels monestirs que ell havia fundat, especialment el de Fulda, on uns quants anys després de la seva mort, ocorreguda l'any 755, foren traslladades les seves despulles.

³⁰ GREGORI EL GRAN, *Moralia in Hiob*, 5.3 (PL 79, 355); J. PAUL, *Histoire intellectuelle de l'occident médiéval*, París 1973, p. 101-103; J. RICHARDS, *Gregory the Great*, Londres 1980; G. R. EVANS, *The Thought of Gregory the Great*, Cambridge 1986; R. A. MARKUS, *Gregory the Great and his World*, Londres 1997.

³¹ Sobre Bonifaci, cf. L. STURLESE, *Storia della filosofia tedesca nel medioevo. Dagli inizi alla fine del XII secolo*, Florència 1990, p. 13-20.

Al cap d'una generació, Alcuí s'educà a York.³² Amb el seu mestre Adalbert viatjà a Itàlia per procurar-se llibres. Quan feia cap a Roma, l'any 781, a Parma trobà Carlemany, que l'invità a fer un viatge a França. Acompanyat d'un gran nombre de deixebles, Alcuí viatjà un any després a la cort de Carlemany i hi promogué l'anomenat «renaixement carolingi». Partí de Boeci i Cassiodor, de la tradició irlandesa que havia configurat la biblioteca de Bobbio, del llegat de la tradició de l'antiguitat tardana conservada en les biblioteques episcopals de Pavia, Milà, Ravenna i Verona, del constant intercanvi de llibres que York mantenia amb Roma i Fulda, i d'alguns contactes, com ara el que hi havia entre el bisbat de Verona i l'abadia de Reichenau.

Ens és relativament fàcil d'establir quins devien ésser els llibres que figuraven en algunes biblioteques medievals, perquè en tenim molts catàlegs. Fins i tot ens han arribat parts senceres d'aquestes biblioteques. La Herzog-August-Bibliothek, a Wolfenbüttel, per exemple, conserva un nombre considerable de còdexs del monestir alsacià de Weissenburg; una gran part de l'antiga biblioteca de Sankt Gallen també s'ha conservat.³³

En l'època carolíngia, una biblioteca ben dotada contenia uns centenars de manuscrits, molts dels quals eren llibres litúrgics. Sovint l'ofici de bibliotecari i el de cantor eren exercits

³² ALCUÍ, *Opera* (PL 190 i 191) (MGH Antiquitates. Poetæ Latini medii ævi 1.1, 160-351; *Epistolæ*, 4.1, 493, 614-616); J. FLECKENSTEIN, *Die Hofkapelle der deutschen Könige*, vol. 1: *Die karolingische Hofkapelle*, Stuttgart 1959 (Schriften der MGH 16/1); L. WALLACH, *Alcuin and Charlemagne*, Ithaca (N. Y.) 1959; W. EDELSTEIN, *Eruditio und sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit. Untersuchungen zu Alkuins Briefen*, Friburg de Br. 1965; C. ALCOTT, *Alcuin of York. Life and Works*, Nova York 1974; F. BRUNHOLZL, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Munic 1975, vol. 1, p. 268-286; S. MAHL, *Quadriga virtutum. Die Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit*, Colònia - Viena 1969; J. MARENBO, *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre*, Cambridge 1981.

³³ O. VON HEINEMANN, *Die Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*, vol. 3: *Die Weissenburger Handschriften*, Wolfenbüttel 1905. Pel que fa al catàleg de Sankt Gallen, cf. P. LEHMANN, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, Munic 1918, vol. 1, p. 66; G. SCHERRER (ed.), *Verzeichnis der Handschriften der Stiftsbibliothek von St. Gallen*, Halle 1875 (Katholische Administrationsrath des Kantons St. Gallen); B. M. VON SCARPATETTI i J. DUFT, *Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Gallen. Beschreibendes Verzeichnis: Codices 1726-1948 (14.-19. Jh.)*, Sankt Gallen 1983.

per una mateixa persona —un índex de la importància que tenia la litúrgia en les biblioteques—. La majoria dels manuscrits eren textos i comentaris bíblics; hi havia també llibres sobre llegendes de sants: sobre la vida dels pares del desert, la vida de sant Martí de Tours, *Vita Martini*, escrita per Sulpici Sever, els *Diàlegs*, escrits per Gregori el Gran, que contenen la vida de Benet de Núrsia. Normalment, en les biblioteques figuraven també obres d'altres Pares de l'Església llatins: Ambròs, Agustí i Jeroni. Rarament les biblioteques posseïen l'obra completa d'Agustí; el més corrent era que tinguessin els seus comentaris bíblics, les *Confessions* i *La ciutat de Déu*. En totes hi havia reculls de citacions (*Florilegia*) sobre temes diversos. De Boeci, la majoria de les biblioteques posseïen la *Consolació de la filosofia*, però en molt poques hi havia els seus comentaris a Aristòtil i Ciceró, o els seus tractats d'aritmètica i de música.

La presència de l'obra de Dionisi en les biblioteques medievals fou molt desigual al llarg dels segles. L'any 827 l'emperador bizantí envià a Lluís el Piadós un preciós manuscrit, que avui encara conservem,³⁴ amb el text grec de les obres de Dionisi. Hilduí, abat de Saint-Denis en féu una primera traducció entre els anys 832 i 835. Com que aquesta traducció era molt deficient, Carles el Calb n'encarregà una de nova a Joan Escot Eriúgena, que l'enllestí entorn de l'any 860. Però la lectura de l'obra de Dionisi no es generalitzà abans del segle XII, i fins al segle XIII no entrà a formar part del catàleg dels llibres que havia de posseir una biblioteca ben dotada.³⁵

Era corrent, en canvi, que les biblioteques posseïssin obres de Ciceró i de Sèneca, ja que eren textos emprats en l'ensenyament. En canvi, alguns autors, com ara Llop de Ferrières, es llegien fins i tot al marge de l'ensenyament. Els conceptes bàsics de la filosofia estoica eren coneguts gràcies a l'ensenyament del llatí. Les obres de Sèneca més llegides eren les seves lletres morals, les *Epistulae morales*, i els seus tractats de ciències naturals. Aquestes obres confrontaven el lector amb una ètica autònoma i amb uns coneixements naturals independents de la teologia.

³⁴ Conservat a la Bibliothèque Nationale, París, amb la sigla: gr. 437.

³⁵ Pel que fa a les traduccions llatines de les obres de Dionisi, cf. P. CHEVALIER, *Dionysiaca*, París – Bruges 1937-1951, 2 vol.

Els escrits de Ciceró oferien no solament un extens vocabulari filosòfic, sinó també les opinions de molts filòsofs antics —és a dir, no solament dels estoics i dels escèptics dels quals Ciceró era seguidor—.

Des de l'alta edat mitjana hi havia també en les biblioteques un comentari escrit a la fi de l'antiguitat sobre «El somni d'Escipió» (*Somnum Scipionis*), un fragment extret del *De republica* de Ciceró. Era una obra escrita per Macrobi, un escriptor pagà de la fi del segle IV, que reinterpreta el text de Ciceró segons teories neoplatòniques per tal d'oferir especulacions sobre l'ànima i els nombres, la virtut i els somnis, els estels i l'univers.³⁶

En les biblioteques de l'alta edat mitjana hi solia haver també la traducció llatina de l'obra d'Orígenes feta per Rufí. Orígenes havia intentat acordar el cristianisme amb la filosofia neoplatònica. Els seus escrits presenten un element de la cultura de l'alta edat mitjana no sempre prou tingut en compte avui dia: l'atmosfera neoplatònica. Ambròs havia retingut alguns aspectes del pensament d'Orígenes, especialment la seva interpretació al·legoritzant de l'Escriptura. Basant-se en l'autoritat d'Orígenes, Joan Escot Eriúgena pogué sostenir que en l'infern no hi havia penes corporals. Només a l'inici del segle XIII començà a imposar-se la concepció que calia interpretar de manera realista el foc de l'infern. Segurament aquest canvi en la interpretació fou degut no sols a l'evolució de les idees, sinó també a la necessitat que tenia la jerarquia eclesiàstica d'atemorir els fidels en un moment en què la seva autoritat començava a ésser discutida.³⁷

L'estat de les biblioteques s'anà transformant al llarg de l'edat mitjana de manera molt característica: mentre les biblioteques

³⁶ *Commentarii in Somnium Scipionis Ambrosii Theodosii Macrobiani*, J. Willis (ed.), Leipzig 1969; *Macrobius' Commentary on the Dream of Scipio*, W. H. Stahl (trad.), Nova York 1990; *El somni d'Escipió* (TF 91, 55-68); K. FLASCH, *Einführung in die Philosophie des Mittelalters*, Darmstadt 1994, p. 66-78; J. FLAMANT, *Macrobe et le platonisme latin à la fin du IVe siècle*, Leiden 1977; B. DI PASQUALE, *Macrobio. Etica e psicologia nei Commentarii in «Somnium Scipionis»*, Catània 1988; A. HÜTTIG, *Macrobius im Mittelalter. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte der Commentarii in «Somnium Scipionis»*, Frankfurt del M. 1990. Pel que fa a la influència de la tradició estoica en l'edat mitjana, cf. G. VERBEKE, *The Presence of Stoicism in Medieval Thought*, Washington (D. C.) 1983.

³⁷ Cf., però, infra p.

episcopals i les monàstiques deixaren d'evolucionar i es limitaren a conservar llibres litúrgics, les biblioteques de les universitats i les dels ordes mendicants augmentaren quantitativament i milloraren qualitativament gràcies als textos universitaris —comentaris a la Bíblia, al *Llibre de les Sentències* de Pere Llombard, a Aristòtil— i als reculls de sermons. Els llibres que figuraven en les biblioteques universitàries reflecteixen els vius debats doctrinals entre els anys 1250 i 1500. A partir del segle XIII, els laics començaren a formar també biblioteques, com és ara la del rei de Nàpols Carles d'Anjou. A partir del segle XIV, alguns metges interessats per la filosofia també en formen; en són un exemple la biblioteca Amploniana a Erfurt o la Malatestiana a Cesena. Al mateix temps les ciutats formen també biblioteques municipals; els Mèdici, per exemple, obriren la seva biblioteca als estudiosos.

Vers l'any 1460, l'estat de les biblioteques canvià radicalment. Els llibres s'abaratiren i les biblioteques s'ampliaren. Fins i tot les mitjanes posseïren els llibres tradicionals bàsics en ciències naturals, medicina, jurisprudència, filosofia i teologia. El resultat fou que el lector individual s'independitzà de l'ensenyament oral impartit en la institució universitària. El lector podia contrastar opinions divergents i formar-se la seva; podia descobrir si un text s'havia corromput i podia esmenar-lo. Aviat els filòlegs humanistes editaren les obres més importants en llur llengua original i les posaren a la disposició de tothom. Ho feren no solament amb la Bíblia, sinó també amb Aristòtil, editat en grec per Aldo Manuzio els darrers anys del segle XV. La nova presentació dels textos que feien autoritat i l'experiència de la rica diversitat del patrimoni cultural modificaren la manera de valorar la tradició. Això s'esdevingué sobretot a partir del moment en què la impressió de llibres permeté que es difongués ràpidament per tot Europa l'obra pedagògica dels humanistes italians i la teologia dels reformadors.

La impressió de llibres revolucionà tot el sistema cultural, inclòs el pensament filosòfic. A l'inici de la difusió del llibre hi hagué una gradual emancipació del lector enfront de les institucions vigents, l'Església i la universitat. Però ben aviat aquest lector fou víctima d'una nova submissió, la que resultava de la dependència d'editors i llibreters, de modes, de corrents i

de la censura. Certament, canvis com els produïts per la Reforma i l'avanç de les llengües populars en la literatura científica, no haurien estat possibles sense la impremta. Això no obstant, cal no exagerar la rapidesa d'aquests canvis causats per la utilització de la tipografia.³⁸ En els segles anteriors ja hi havia hagut tallers editorials que manufacturaven i comercialitzaven llibres. Al començament, la impressió de llibres era cara, i el nombre d'exemplars d'una edició, reduït. D'altra banda, els editors només imprimien aquells llibres d'autors que eren de venda segura, això és, manuals escolars, clàssics llatins, Pares de l'Església, textos jurídics i mèdics, i obres teològiques i filosòfiques dels grans autors —Aristòtil, Pere Llombard, Albert el Gran, Tomàs d'Aquino, Bonaventura—. L'invent de Gutenberg no capgirà la situació fins que la Reforma i la Contrareforma, juntament amb la irrupció dels llibres en les fires, crearen una atmosfera d'inquietud intel·lectual. Però, precisament llavors, el control i la prohibició reaparegueren enèrgicament sota una forma nova, la censura, instaurada el 22 de març de l'any 1485 per un edicte de l'arquebisbe de Magúncia Bertold.

³⁸ Sobre Gutenberg i la importància de la impremta, cf. M. GIESECKE, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit*, Frankfurt del M. 1998; A. RUPPEL, *J. Gutenberg. Sein Leben und Werk*, Berlín 1947; A. KAPR, *Johannes Gutenberg. Persönlichkeit und Leistung*, Munic 1987; S. FÜSSEL, *Johannes Gutenberg*, Hamburg 1999; *Gutenberg und seine Wirkung*, Frankfurt del M. 1999; L. FEBVRE i H.-J. MARTIN, *L'apparition du livre*, París 1958; R. HIRSCH, *Printing, Selling and Reading*, Wiesbaden 1967; M. McLUHAN, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, Toronto 1969 [trad. cat. *La galàxia Gutenberg. La formació de l'home tipogràfic*, Barcelona 1973]; M. BINGHAM STILLWELL, *The Awakening Interest in Science during the First Century of Printing, 1450-1550*, Nova York 1970; F. GELDNER, *Inkunabelkunde*, Wiesbaden 1978; E. L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge 1979, 2 vol.; *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983; P. RAABE (ed.), *550 Jahre Buchdruck. Ausstellungskatalog der Herzog August Bibliothek*, Wolfenbüttel 1990.